

Запоріжжя — край свободи

Андрій Івченко
канд. геогр. наук,
ст. наук. співр.
Інституту географії
НАН України,
м. Київ

Запоріжжя — одна з найбільших і неоднозначно визначеніх в історико-географічному та іменному сенсах українських земель. Колись ці безмежні простори були Диким полем — своєрідним прикордонним буфером між Річчю Посполитою, Кримським ханством і Московією, що згодом перетворилися у могутню Козацьку державу, яка не давала спокою жодному з сусідів.

Виходячи з сучасного адміністративно-територіального поділу України, у межі Запоріжжя потрапляють Дніпропетровська та значні частини Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської і власне Запорізької областей. Навіть за приблизними підрахунками площа Запоріжжя сягатиме понад 90 тис. км², що набагато більше теренів переважної частини країн сучасної Європи.

Археологічні знахідки свідчать, що окремі райони Запоріжжя були заселені упродовж усього доісторичного часу, починаючи з раннього палеоліту (100 тисяч років тому). У VII ст. до н.е. Північним Причорномор'ям

володіли скіфи, столицею яких, за припущенням дослідників, було велике Кам'янське городище на берегах нижньої течії Дніпра. До скіфських часів належить і відома **Кам'яна Могила** (V—I тисячоліття до н.е.) — унікальна геологічна пам'ятка загальнодержавного значення (з 1963 р.), неподалік від села Терпіння на правому березі річки Молочна. Вона одержала свою назву від могило-подібного 6-метрового останця [01], складеного пісками, які бронюються зверху пісковиками. Вони утворилися 12 млн. років тому на дні Сарматського моря, а потім вийшли на поверхню.

01

Колись піщаний пагорб бронювався цупкою брилою пісковику, яка згодом розкололася на більш ніж 3000 кам'яних окремих шматків [02].

02

Ще в 1890 р. відомий археолог Микола Веселовський відкрив тут древні наскальні зображення (петрогліфи), що належать різним часам (від мезоліту до кінця бронзового віку) — видатний пам'ятник первісного мистецтва на теренах України. Серед малюнків на стелях гротів і плитах трапляються зображення тварин (биків, коней, оленів, антилоп і хижих звірів), людських і геометричних фігур, що не піддаються інтерпретації. Поруч із **Кам'яною Могилою розташовано невеликий археологічний музей [03]**.

Іншим скіфським надбанням краю є всесвітньо відомі знахідки з царського кургану **Товста Могила** (IV століття до н.е.) на лівому березі річки Базавлук у межах сучасного міста Орджонікідзе. 1971 р. археолог Борис Мозолевський у практично випадково виявленому кургані під 8-метровим насипом знайшов дві гробниці. Найвидатнішою знахідкою стала **золота пектораль [04]** (вагою 1150 г) — унікальна нагрудна прикраса, на трьох ярусах якої зображені міфологічні мотиви і реальні сцени зі скіфського життя.

Пектораль стала символом українських археологічних знахідок і з іншими різноманітними предметами зі скіфських курганів експонується в музеї Історичних коштовностей України, розташованому на території Києво-Печерської лаври.

У IV столітті землі Дикого поля захопили гуни, в VI столітті — авари, а в VIII — хозари. Після краху Хозарського каганату на Запоріжжі господарювали печеніги, а з середини XI століття — половці. Під час існування Київської Русі Дніпром проходив знаменитий шлях "із варяг у греки". Деякі дослідники вважають, що тодішні поселення, розташовані в прибережній річковій зоні, контролювалися князівством, хоча тут і не існувало літописних міст-

фортець, яому підлеглих, як, наприклад, у сучасних Київській і Черкаській областях. У середині XIII століття лісостепове і степове Придніпров'я на довгі роки підпадає під владу Золотої Орди.

У наступних XIV-XVI ст. за ці землі з перемінним успіхом суперничали Велике князівство Литовське (на зміну якому прийшла Річ Посполита), Московська держава і Кримське ханство. Величезний простір, розташований на далекій периферії, і недостатній військовий потенціал не дозволили жодній зі сторін забезпечити істотну перевагу в боротьбі за Дике поле.

На фоні такого відносного безвладдя наприкінці XV століття тут починає формуватися козацтво, кістяк якого попервах становили втікачі з земель, які вважаються етнічними українськими. За порогами (тобто, нижче за течією) Дніпра **[05]** вони будували укріплени "засіки" (на зразок майбутніх північноамериканських сполучених штатів "стовбили" за собою землі), що дали назву Запорозькій Січі — знаковому місцю в історії України.

Центром українського козацтва і постійної напруженості для всіх загарбників українських земель стала волелюбна **Запорозька Січ**, засно-

вана в 1550-х роках. Це узагальнена назва **козацьких фортечних поселень [06]**, які існували упродовж XVI-XVIII століть у різних місцях нижче дніпровських порогів у межах сучасних Запорізької, Дніпропетровської і Херсонської областей. Центр Запорозької Сіці залежно від військово-політичної кон'юнктури періодично переміщався, але історія зберегла відомості про кілька з них, що існували в різний час.

07

Хронологічно першою була **Хортицька Січ** (1552—1558), нерозривно пов'язана з найдавнішою визначною пам'яткою Запорожжя — островом Хортиця. Це найбільший острів на Дніпрі, що витягнувся посередині його річища більш ніж на двадцять кілометрів (середня ширина становить близько 2 км). Скелястий кам'яний остров (висота його в північній частині досягає 30 м), утворений з археїських гранітів (віком понад 2 млрд. років), з давніх часів захоплював мандрівників своєю величчю і красою. Північна частина острова розташована в нижній частині Дніпровських порогів і є найзручнішим місцем для контролю судноплавства по ріці.

Перше відоме козацьке укріплення було на острові Мала Хортиця (нині — це **острів Байда**) [07], розташованому на захід від Хортиці в річковому рукаві Старий Дніпро. Замок тут 1553 р. побудував черкаський староста князь **Дмитро Вишневецький**. Влітку 1557 р. ханське військо

09

08

зруйнувало Хортицьку фортецю, а Вишневецький незабаром перейшов на службу до **Iвана Грозного**, одержавши від нього значні земельні володіння. В українській історіографії саме за замком **Д. Вишневецького**, що проіснував близько п'яти років, закріпилася назва першої Запорозької (Хортицької) Сіці. Нині козацькі чесноти презентує північна частина острова Хортиця, де 1965 р. був заснований Державний історико-культурний заповідник, перетворений у 1993 р. у **Національний заповідник "Хортиця"** [08].

Загальна площа заповідника, до складу якого входить практично вся прибережна частина **Хортици**, урочище Вирва на правому березі Дніпра і прилеглі острови Байда, Дубовий, Три Стоги та ін., становить 23,6 км². В 1983 р. у північній частині Хортиці був відкритий музей історії м. Запоріжжя, який 1993 р. перепрофільюваний у **Музей історії українського козацтва** [09]. Упродовж останнього року поруч із ним створено реконструкцію **поселення козацької доби**, яку з лівого берегу Дніпра видно як на долоні [10].

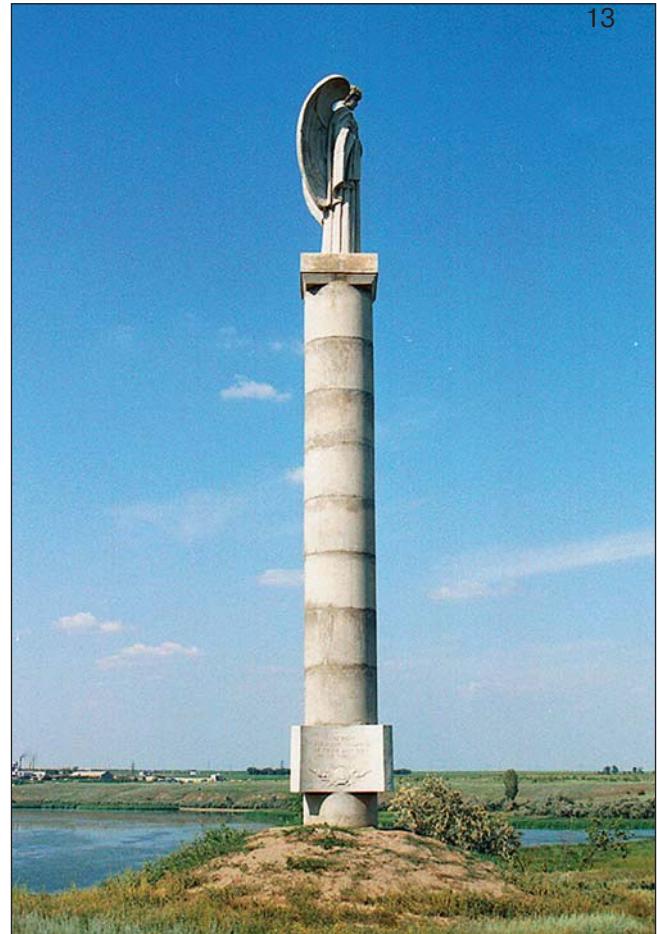
11

Після Хортицької Січі вниз за течією Дніпра створювалися та розбудовувалися **Томаківська Січ** (1584—1593 р.), **Базавлуцька Січ** (1593—1630 р.), **Микитинська Січ** (1628—1652 р.), **Чортомлицька (Стара) Січ** (1652—1709 р.), **Кам'янська Січ** (1709—1711 р.), **Олешківська Січ** (1711—1734 р.) і **Нова Січ** (1734—1775 р.). Упродовж свого існування Запорозька Січ була залежною від Московської держави (потім Російської імперії), Речі Посполитої або Османської імперії і тільки в 1649—1659 р. (під час визвольної війни і трохи згодом) вона входила до складу земель, які контролювала українська повстанська армія Богдана Хмельницького.

Деякі місця розташування козацьких фортець, що були виключно дерев'яно-земляними, затопили води найбільшого в Україні Каховського

водосховища. На місці **Микитинської Січі** [11] згодом виникло промислове місто Нікополь, про **Чортомлицьку Січ** (зруйновану під час Північної війни) на високому дніпровському березі нагадує поховання кошового отамана **Івана Сірка** [12] біля села Капулівка, а про **Кам'янську Січ** — обеліск [13], що дбайливо встановили нащадки козаків уже за часів незалежності України.

14

Реальне масштабне та інтенсивне освоєння колишнього Дикого поля почалося в другій половині XVIII століття після серії успішних воєн Російської імперії з Туреччиною, в результаті яких був отриманий вихід до Чорного та Азовського морів. Спочатку це були землі, що використовувалися винятково для сільськогосподарських потреб. Величезний внесок в їх освоєння здійснили запрошені німецькі колоністи, які принесли на терени Малоросії прогресивні для того часу технології землеробства і тваринництва. У другій половині XIX століття, з розвитком капіталістичних відносин у країні, в деяких містах Запоріжжя починає розвиватися промисловість. Експлуатація родовищ **Криворізького залізорудного басейну** (1881 р.) [14] і відкриття залізничного сполучення з Донбасом (1882 р.) поклало початок формування одного з найбільших у нинішній Україні промислових центрів. Терени Запоріжжя нерівномірно поділені майже 400-кілометровим відрізком долини головної водної артерії України — Дніпра, нижня частина якої нині майже повністю заповнена водами **Каховського** водосховища (1956 р.) [15].

Поверхня правобережної частини Запоріжжя розташована у межах Придніпровської височини, що поступово знижується в південно-східному напрямку і повільно переходить у Причорноморську низовину. Ця територія має вигляд пологохвилястої лесової рівнини, порізаної досить густою сіткою річкових долин (правих приток Дніпра та лівих — Південного Бугу), балок та ярів [16].

15

16

Поверхня лівобережжя Запоріжжя нахиlena у напрямку берегів Азовського моря і її прорізають річища лівих приток Дніпра. Добре оброблені долини Орелі, Самари, Вовчої, Південного Бугу, Інгульця, Саксагані та інших річок місцями створюють мальовничі ландшафти [17], що істотно облагороджують первісно прозаїчні пейзажі Запоріжжя.

17

Колишні неосяжні простори Дикого поля освоєні і заселені відносно недавно і тут збереглися переважно поодинокі православні (католицизм, насадженням якого на етнічних українських землях переймалася майже винятково Річ Посполита, сюди не проник) культові споруди XVIII-XIX століть. Мабуть, найвидатніша з них — оригінальна за силуетом дерев'яна **Введенська (первісна назва Воскресенська) церква** (1726 р.) [18], розташована в м. Бериславі. Вона старша за місто більш

18

ніж на півстоліття, її було перевезено Дніпром із козацької фортеці. Серед місцевих жителів можна почути також іншу (ще фантастичнішу) версію появи храму в Бериславі — нібіто церква була змита весняною повінню і приплывла по Дніпру до міста.

Вкрай рідкісні на Запоріжжі маєткові будівлі XVIII—XX століття. Серед них найвідоміша **садиба генерал-майора Василя Попова**, навколо якої згодом виросло місто Василівка. 1993 р. тут було створено історико-архітектурний заповідник "Садиба Попова", до якого входять "Садиба поміщика періоду освоєння Дикого поля" (кінець XVIII ст.) і створений генеральськими нащадками "Палацовий комплекс", від якого збереглися мисливський будинок [19], ефектна мініатюрна вежа [20], двоє

вороті [21], вбудованих у дуже схожих за конструкцією гостинних флігелях фрагменти огорожі з вежами, стилізованими під фортечні стіни.

Садибні пам'ятки доповнюються архітектурними спорудами громадського призначення і монументами найактивнішого періоду освоєння регіону — XIX-XX ст., серед яких переважають численні пам'ятники радянських часів. Мабуть, найцікавіший із них встановлений в молодому місті Дніпрорудне **на честь першої тонни руди, добутої в 1967 р.. Це один із найефектніших монументів країни, присвячених нелегкій праці шахтарів.** Він має вигляд 16-метрового залізобетонного пілона [22], що імітує розрізані земні шари, серед яких рухається шахтарська вагонетка, заповнена першою запорізькою рудою. Незважаючи на велику площа Запоріжжя (це майже шоста частина теренів країни) тут розташовано лише один **природний заповідник** (Єланецький степ) **та нещодавно утворений національний природний парк** (Гранітно-степове Побужжя) [23].

